Múlt és jelen a váradi várban:
A középkori püspökvár reprezentatív épületei és védelmi rendszere a 2010 és 2015 közötti helyreállítás előtt és után

A váradi vár hosszú hányattatás és sokéves előkészítés után, 2010 márciusa és 2015 decembere között újult meg. A munkálatokkal járó és ezekkel párhuzamosan haladó régészeti kutatások célja nem a műemlékegyüttes teljes feltárása volt, hiszen a majd 9 hektáros belső terület kutatására sem idő, sem anyagi forrás nem állt rendelkezésre, hanem elsősorban olyan, a vár középkori topográfiájára vonatkozó információk begyűjtése, melyek alapot termethetnek a későbbi kutatásokhoz, illetve segítenek a különböző középkori épületek alaprajzát kirajzolni az újonnan lerakott padozatba.

Cikkünkben röviden bemutatjuk azokat az épületeket, védelmi rendszereket, melyek már korábbi ásatásokban már azonosítottunk, de most lett teljes az alaprajzi elrendezés és ismerjük az épület rendeltetését, történetét, valamint azt a metódust, amellyel ezeket a régészeti értékeket a látogatók rendelkezésére bocsátjuk és amellyel más műemlékes felújításoknak is példát mutathatunk, hiszen egy-egy in situ bemutatás egy megfelelő információs pannóval közelebb hozza a látogatókhoz az adott épületet, mint bármely idegenvezető továbbadott gondolatai.

A feltárásokat dr. Doru Marta, a nagyváradi Körösvidéki Múzeum, Fechete-Porsztner Kitti és alulírott, a Nagyváradi Városi Múzeum régészei végezték, a munkálatokat a nagyváradi Polgármesteri Hivatal és az Európai Únió finanszírozta, míg a segédmunkaerőt a Constructorul Sălard-Korintosz Kft-Lodzsa Kft alkotta konzorcium biztosította. A munkálatok főtervezői Pafka Ernő (PROARH építőműhely) és Emődi Tamás (RESTITUTOR építőműhely) műépítészek voltak.

A legfontosabb kutatási helysznünk a fejedelmi palota nyugati szárnya, ahol két méterrel a jelenlegi szint alatt került elő a *középkori székesegyház* északi kápolnasora. Az épületegyüttest a 14. század utolsó harmadában toldották hozzá észak felől a templom korábban épített északi hajójához. Ennek első, vaskos támpillérrrel megerősített kápolnája került elő a palotafolyosó kutatásakor. A kápolna homlokzatfala egyszerű, csapott lábazati párkánnyal rendelkezik, belső falszakaszán eredetileg krémszínűre festett vakolás nyomai láthatóak. A kápolna belsejében ere-

deti helyzetben északi fal mellett helyezkedik el *CONRAD* és felesége Anna kelet-nyugati tájolású, 160 x 80 cm méretű, mészkőből faragott sírköve. A helyiséget kerámia járólapok borították, ennek három in situ darabja most is látható a belső falsík mellett. A kutatott terület keleti oldalán feltártuk a kápolna keleti zárófalát, míg a pincelejárat alatt egy egészen vékony nyugati homlokzatfalat. A kápolnasor folytatódik a fejedelmi palota belső udvara alatt is, minden bizonnyal az északkeleti toronyig építve.

A kápolna déli falát a székesegyház északnyugati tornyának északi fala adja. A kelet-nyugati tájolású zömök fal északi síkja vágott mész- és homokkő tömbökből áll, és a falkorona alatt egyszerű, csapott lábazati párkány díszíti.

A fejedelmi palota alagsorának déli lejáratát a délnyugati szárny átépítésével egyidejűleg szüntették meg, az 1881–1884-es munkálatok során, mivel az új épület alapozásával kettévágták a lejáratot. Emellett egy hevederív alapozása miatt is áttörték a boltívet. Ezen a szakaszon még megtalálható a lejáratot az alagsortól elválasztó íves kőkeret *in situ* töredéke. A lejáratot színültig feltöltötték az új palotaszárny építéséből kitermelt talajjal, melyben a késő középkortól a 19. századig terjedő töredékes használati tárgyak és kőfaragványok kerültek elő.

A fejedelmi palota átépített, délnyugati szárnyának folyosója alatt került elő a középkori *gótikus székesegyház nyugati homlokzata*, mely a 14. századi átalakítások során alakult ki Báthory András püspöksége idején. A jelenlegi járószinttől három méter mélységben látható az épület nyugati bejáratának a küszöbe. Ez nagyméretű vágott homokkő-tömbökből áll, élénk használatát a rajtuk látható kopás jelzi, valamint felfedezhető a nyugati kapu faragott kőkeretének lenyomata, amelyeket az 1881-es újjáépítés során találtak meg és emeltek ki Hennszlmann Imre irányításával. A feltárások folytatásaként sikerült a palotafolyosó középső részén, a délnyugati torony egy szakaszát is feltárni. Hasonlóan északi párjához, ez az épületrész is vágott kváderkövekből van összeállítva, a köveken ugyanazokat a kőfaragójeleket észleltük, mint az északi oldalon. A három méter vastag fallal rendelkező nyugati tornypár ezek szerint együtt épült a főhomlokzattal és a főtengelyen elhelyezkedő kapuval, Báthory András püspöksége idején. Ezt az adatot erősítik meg a rétegtani kutatások is. A tatárjárás után, újjáépített templom túl kicsinek bizonyult a váradi püspökök ambicióinak és 1320 után jelentős újjáépítési folyamat indult el, ezúttal már gótikus stílusban. Az átépítés Báthory András, Futaki Demeter és Bebek Domonkos püspökök idejében történt s a 15. század elején fejeződtek be Andrea Scolari idejében. Ekkor érte el maximális méretét a székesegyház: a teljes hossza kb. 80 méter, szélessége 40

méter a keleti tornyoknál. Impozáns méreteivel az ország legnagyobb építményei közé tartozott. Már az új templomba temették el Mária királynét, Zsigmond király feleségét és magát Luxemburgi Zsigmondot is 1437-ben.

A fejedelmi palota délnyugati szárnyának leletegyüttese egy másik, csak a történeti forrásokból ismert, kisebb templom kutatása volt. A *Kisebbik Szűz-Mária templom*, merthogy erről van szó, valószínűleg a tatárjárás előtt épült, első fázisát már csak a későbbi átépítés alapozásában, négy méter mélyen sikerült megfognunk. A templom a tatárjárás alatt hatalmas károkat szenvedett, ezután teljesen újjáépítették. A második fázis jól kivehető részei a mindhárom teremben fellelhető patkó alakú szentély, valamint a keleti teremben látható váll. Ennek a fázisnak az utolsó padlószintje a középső teremben látható. A második, román kori fázist a 14. század elején bontották le és építették körbe egy jóval méretesebb gótikus templommal, felhasználva a korábbi templom építőköveit is. A sokszögzáródású szentélynek nincsenek támpillérei, a belső szögek falpilléralapjai viszont kutathatóak voltak. A gótikus fázis hajója a fejedelmi palota és a pékség közötti udvari rész alá esik, ennek feltárása a jövőben fog megtörténni.

A Kisebbik Szűz-Mária templom keletkezése valószínűleg még a tatárjárás előtt történt, hiszen Rogerius szerint a várban már akkor több egyház emelkedett, de keletkezését, valamint építőjének nevét homály fedi. Elképzelhető, hogy eredetileg temetői kápolnául épült. A templom első írásos említése a 14. századra esik, amikor Csanád, váradi prépost társaskáptalant alapít szolgálatára, s az egyház fejétől búcsúkat eszközöl ki számára, hogy a hívek előtt annál kedvesebbé s látogatottabbá tegye. Ettől kezdve a templom folyamatosan előfordul történeti forrásainkban, de anélkül, hogy valami rendkívülit hallanánk felőle. Pusztulása 1557 táján történik, amikor Varkocs Tamás, Izabella királyné hadvezére, egyéb épületekkel, ezt a templomot is lerombolja. Teljes megsemmisülése a fejedelmi palota építésével köthető egybe.

A székesegyház és Kisebbik Szűz-Mária templom romjainak a bemutatása, a fejedelmi palota és a teljes várfelújítás leglátványosabb eleme. A fejedelmi palotában a romok szerves részét képezik a palotában már működő Várostörténeti Múzeumnak, s bár sem ásatásuk, sem utólagos bemutatásuk nem szerepelt a palotafelújítási tervek között, az utólagos tervmódosításokkal sikerült a helyszíneket beiktatni a látogatási folyamatba.

Külső ásatásaink reprezentatív helyszíne a Királyfia-bástya és a déli palotabástya között fekvő *középkori püspöki palota* romterülete. A palota alaprajza ismert A. A. Rusu kolozsvári

régész kutatásaiból, így olyan pontokat választottunk ki kutatásra, melyek az előző feltárások során kimaradtak a kutatásból, mégis esetünkben stratégiai jelentőséggel bírtak, hiszen az elsődleges cél a palota alaprajzi kirajzolása volt az újonnan lehelyezett burkolaton. A nyújtott L alakú épület déli szárnyának záródása az 1692-ben épített pékség alatt helyezkedik el, viszont több helyen is megkutattuk a homlokzatfalakat, valamint az épületet déli irányból védő 15. századi várfalat is. A 14. század elején épült nyugati szárny alagsori részét egy később beépített pince foglalta el, míg az emeleti részt három, az épület tengelyében elhelyezett pillér tartotta. A keleti szárny, mely a 13. század utolsó harmadában épült, 28 m hosszú, 8 m széles és 1,8 m vastag falakkal rendelkezik. Az emeleti rész fenntartását a szárny központi tengelyében elhelyezett három pillér biztosította. A két szárny holtszögében elhelyezett trapéz alaprajzú harangtorony is több fázisban épült, az utolsó fázisa valószínűleg a 16. század elején történt, amikor a nyugati szárnyat kibővítették egy emeleti résszel.

A középkori püspökvár védelmi rendszerét képezte a külső és belső középkori várfal. A *belső várfal* a tiszti laktanyától délre folyó szintcsökkentési munkálatok folyamán került elő először és a folytatásban az északkeleti palotabástya északi fala mellett, valamint a vár déli oldalán is lokalizáltuk. Itt már előzőleg is sikerült néhány helyen lokalizálni a majd két méter vastag várfalat.

A váradi püspökvár középkori belső gyűrűjét a tatárjárás idején és utána, több szakaszban építették fel, mert a püspöki intézményt körülölelő földvár védelmi rendszere elavult és már nem volt képes felvenni a versenyt az egyre fejlődő haditechnikával.

Érdekes módon, a feltárásra kerülő tornyok és bástyák többsége is a belső várfalhoz illeszkedik. A talajszint csökkentésének a következtében került elő a *nyugati kaputorony*, mely a nyugati bejárat előterében helyezkedik el. Nyugati felére ráépült a barokk kori istálló és kocsiszín épülete. A kutatóárok délnyugati sarkában a torony íve megtörik és déli irányban egy falban folytatódik, melyet a kapu belső síkja zár le. A torony szerves része a belső középkori védelmi gyűrűnek, szerepe a középkori nyugati kapu biztosítása volt, és a kutatások alapján nem közvetlenül a tatárjárás után, hanem a 14. század derekán építették.

Hasonló méretű és alaprajzú torony került elő a déli külső udvaron, a püspöki palota romjától keletre. A 14. század első felére datált épület ebben az esetben a kapu keleti védőtornya, mely egységes kőalapozással rendelkezik. Sajnos felmenő falazat hiányában nem sikerült falvastagságot mérnünk az épületnél. A kapu nyugati oldalán egy négyzetes alaprajzú,

több fázisban épített toronyban folytatódik a várfal. A pincével rendelkező épület téglából és kőből épült falakkal is rendelkezik. A toronytól 3 méterre délre helyezkedik el a püspöki palota délkeleti sarka, ide kötődik be a belső várfal is.

A belső várfallal párhuzamosan futott, ettől 11-12 méter távolságra a középkori *külső várfal*. A munkálatok során ezt a védelmi funkcióval ellátott építmény is több helyen előkerült, a legtöbb esetben alig valamivel az barokk kori járószint alatt. Az óra forgásával megegyező irányban haladva megkutattuk a várfalat a nyugati istállóápületben, tiszti kaszárnya alagsorában, a keleti istállók mellett és alatt, a középkori püspöki palotától keletre és délre. Több helyen jelentkezett ugyanez az épület a pékség, az élelmiszerraktár és az adminisztrációs épület alagsorában is. Egyetlen helyen sem találtunk hozzá illeszkedő, vele egyidőben épített bástyát vagy tornyot.

A munkálatok talán legmeglepőbb felfedezése a *negyedik középkori védmű* megtalálása volt. A teljes nyugati külső udvar alatt elhelyezkedő 4 méter széles várfal egy szakaszát még a 90-es években, véletlenszerűen fedezték fel. Az akkori megtalálók először egy vízelvezető csatorna jelenlétére gyanakodtak, hiszen a teljes építmény alagsorában egy dongaboltozattal fedett „alagút" helyezkedik el. Méretei és a nyugati homlokzaton feltárt szellőzőnyílások ezt egyértelműen cáfolják. Ehhez kapcsolódott déli irányból az az enyhén ívelt, patkó alakú bástya, melynek alagsori falai folyosót zárnak közre. A várfalat észak felől egy nagyméretű sokszögalakú bástya zárja le. A bástya hat szögben záródik, méreteire jellemző, hogy egy-egy oldal hossza hét méter, oldali alapozása is megközelíti a hét métert. A várfal és a bástya belső holtszögébe beépített épület pincéje szerencsésen átvészelte a történelem viharait. A helyszín érdekességeként lehet megemlíteni az épület keleti zárófalába beépített téglaberakásos kutat, melyből jelentős mennyiségű kerámiatöredék került a felszínre. A kúttól dél-nyugatra, a várfalban jégverem nyomait fedeztük fel. A bástya minden bizonnyal összekötettésben állt az északi patkóbástyával, ennek nyomára azonban eddig nem bukkantunk.

A rétegtani kutatások alapján, a legbelső védelmi gyűrű a 16. század negyvenes éveiben épült Martinuzzi Fráter György püspöksége (1534−1551) idején. Az előrelátó állam-és egyházfi azokban a válságos időkben döntött úgy, hogy a püspöki székhelyet egy újabb védelmi rendszerrel kell megerősíteni, de mivel a középkori külső várfal mellett már rég megtelepült a város, úgy döntött, a belső várfal és a székesegyház közé építteti fel az új védművet. Az építmény a 16. század végére veszítette el jelentőségét, amikor Erdély fejedelmei megépíttetik a ma is álló késő

reneszánsz erődítményt. A bástyákkal szegélyezett várfal teljes nyomvonalának a feltárásához évekig tartó kutatás szükséges.

A várudvaron elhelyezkedő épületek és védelmi rendszerek bemutatása kettős kialakítást kapott. Egyrészt a várfalak a talajszinten, másfajta kőzettel történő bemutatása elősegíti a korabeli épületek „nyomon követését" és eközben a közlekedést sem gátolja, másrészt a bástyák és a tornyok kiemelése a talajsíkból a pihenést szolgálja és változatosabbá teszi a külső várudvar domborzatát.

A váradi várban 2010 és 2015 között elvégzett régészeti kutatások célja a város magját képező, sokáig éltető, szellemi és kulturális javait biztosító erődítmény feltárása a tudományon keresztül és bemutatása a látogatók, a nagyközönség számára. A munkálatok ezzel nem állnak le: a hosszú távú tervek szerint, már elkezdődött a bástyák és a külső várfal felújítása. A munkálatokat a középkori székesegyház romjainak a feltárása és szakszerű bemutatása zárná le. Célunk, hogy a fenntartáshoz szükséges turisztikai hasznosítás mellett a tudományos kutatás is folytatódjon, hiszen a vár legfőbb értékei még mindig a föld alatt nyugszanak.

Mihálka Nándor
Régész
Nagyváradi Várostörténeti Múzeum

Könyvészet:

Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára I–II. Budapest 1982.

Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története I–III. Nagyvárad 1883.

Cetatea Oradea I. Zona palatului episcopal. Monografie arheologică. Red. *Adrian Andrei Rusu*. Oradea 2002.

Adrian Andrei Rusu: Várad vára a 16. századig. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim, Budapest 2011.

Mikó Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban, In: Váradi kőtöredékek

Mihálka Nándor: A váradi vár Anjou-kori építkezései a régészeti ásatások tükrében-Újabb adatok a váradi gótikus székesegyház, Szűz Mária kisebbik temploma és a gótikus püspöki palota építészet történetéhez. *Nagyvárad és Bihar az Anjou korban*, Konferenciakötet, Nagyvárad 2018

Mihálka Nándor: A váradi vár felújításának régészeti kutatása 2010–2015 között, In: Várak, kastélyok, templomok – Gyűjteményes kötet, 2017

Mihálka Nándor: A nagyváradi belső vár helyreállítása, In: Várak, kastélyok, templomok – Évkönyv, 2017

Péter I. Zoltán: A nagyváradi vár építészettörténete. Nagyvárad 2014.

Takács Imre: Bátori András „második temploma". A székesegyház 14–15. századi átépítésének emlékei. In: Váradi kőtöredékek

Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum gyűjteményéből. Szerk. *Kerny Terézia*. Budapest 1989.

Fotók:

1a. A váradi vár a helyreállítás előtt - Ovi. D. Pop fényképe

2. A középkori székesgyház romjai a barokk folyosó alatt

3. A székesegyház nyugati homplokzata a fejedelmi palotaban

4. A Kisebbik Szűz Mária templom szentélye feltárás után

5. A püspöki palota rajzolata a déli palotabástya előterében

6. A Martinuzzi-bástya a nyugati várudvaron

7. A 16. századi várfal rajzolata a padozatban a nyugati várudvaron

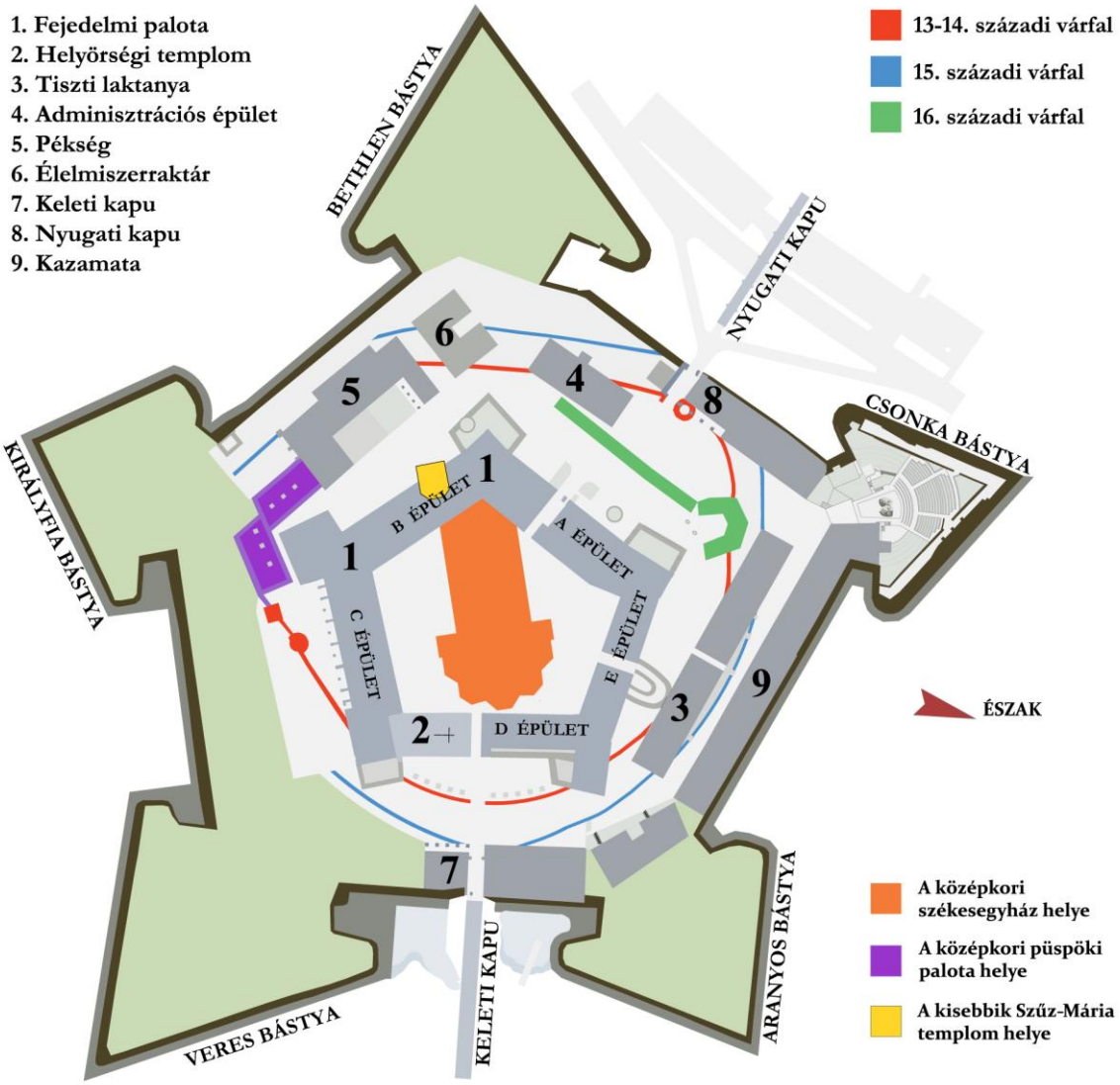

8. A váradi vár alaprajza a kutatott középkori helyszínekkel - Raj_Pafka Ernő-Bíró Róbert

9. A váradi belső vár a felújítás után - Ovi. D. Pop fényképe